

كۆپى بەرپىز / خېتى بۆزىنى

" تېكىستەكانى ئايىنى ئىزدى وەك بەشىكى گىنگ لە ئەدەبى زارەكى كوردى "

ئىزدى وەك ئايىنىكى كۆنى كوردى ، سامانىكى زۆر لە بېروباوهر و رى و رەسم و دابونەرىت و فولكۆرەو ... ھەيە ، ئەم سامانەش بەشىكى ھەرە گىنگە لە گەنجىنەى كولتورى كوردى ، چونكە ھەر ھەموو كولتورى ئىزدى ، لەگىان و ناخى كوردەوارى پەو ھەلقولامتەو .

جا ئەگەر بېين و لەسەر ھەرلايەنىكى ئايىنى يانىش كۆمەلەيەتى لەو ھى كە ئىمە ئەم ساتە ، بەكونجىكى تارىكى ئەو گەنجىنە پە شاد دەبىنەو ھە بۇمان روناك دەبىت و سوودىكى باشى لىيى وەردەگىن و لاىەنىكى شارداوى كولتورەكەمان دەدۆزىنەو .

لەم كۆرەدا ھەزدەكەم بۇ ئىو ھى ئىزىز و خۇشەوىست باسى لاىەنىكى ئىزدىناسى بىكەم ، كە ئەو ھى لاىەنى ئەدەبى پە ، ياخود ئەدەبى زارەكى ئايىنى ئىزدى ، كە خۇى لە خۇيدا بەشىكى زۆر گىنگە لە بوارى ئىزدىناسىدا ، چونكە وەك خۇتان دەزانن ، ئەدەبىياتى ھەر مىللەتلىك پان ئايىنىك ... دەرىپىنى لە ھەست و بېرو بۇ چوونەكانى ئەو مىللەتە پان پەپىرەو كەرانى ئەو ئايىنە .. دەكات . وشىكردى ئەدەبى ئايىنى ئىزدى زۆر دەركاى گىراو لە بوارى ئىزدى ناسىيەو ھە بۇمان دەكاتەو دەپسان كۆكردىن و لىكۆلئىنەو ھى بابەتەكانى ئەم ئەدەبە ، گۆرەپانى ئەدەبى كوردىمان فراوانتر دەكات . بەلام بەداخەو ھە تا ئىستا نە بەدرىزى و نەشى بەكورتى ، كەتەبىكى تايبەت بە ئەدەبى ئايىنى ئىزدى بلاونەكراو ھەو ھە ئەو لىكۆلئىن و و تارانەى كە لىرە و ئەولا لە رۇژنامەو گۇفارەكاندا بلاو بوونەتەو ھە ، تىرەتەسەل نىن بۇيە بە پىويست دەبىنەم كە ئەدەبى و ئەدەب دۆست و رەوشەنپىرانى گەلەكەمان ئاشناپان لەم بوارە گىنگەدا ھەبىت و كارى لەسەر بىكەن .

من بە ئامادەكردى ئەم بابەتە ، مەغرور ناىم و نالىم بەتېرو تەسەلى بۇ ئىو ھى بەرپىز ، باس لەھەمو لاىەنەكانى ئەم ئەدەبە دەكەم ، چەنكە ئەو سەرچاوانەى كەباس لەم ئەدەبە دەكەن ئىجگار ئەمە تەنھا مەبەستى سەرەكىم لە ھەلپژاردنى ئەم بابەتە ، ئەو ھى كە پىتان بلىم ، ئىزدىبەكان ئەدەبىكى ئايىنى تايبەتەيان ھەيە و دەشىپىن سوودىكى باشى لىيى وەردەگىن بەتايبەت كاتىك كە دەزانىن مېزووىي ئەم ئەدەبە دەگەرپتەو ھە بۇ سەدەى (12) ھى زاىپىنىدا .

هەلبەتە ئەدەبى ئايىنى ئىزدى پىكھاتووە لە (شىعر 9 و) پەخشان) لايەنى شىعرەكە برىتییە لە (قول - بەیت - قەسىدە - دوعا) ھى پەخشانەكەش برىتییە لە (چىرۆك - ئەفسانە - داستان)

لێردا تەنھا لايەنى شىعرەكە وەردەگرىن ، بەھىواى وەرگرتنى لايەنى پەخشان بۆ ھەلەكى تر . لەبەر ئەوەى ئەم ئەدەبە لە پەرسىگایى لالش و دەورووبەرەكەى سەرى ھەلداوتەووە لالشىش لەسەر دەمى شىخ ئادى و خەلىفەكانى بەناو بانگ بوويتەووە ... ھەز دەكەم بەكورت و كرمانج ، باس لە ھاتنى شىخ ئادى بۆ پەرسىگایى لالش و رووداوەكانى پاش ھاتنى بكەم .

ھاتنى شىخ ئادى بۆ لالش :

پەرسىگای لالش ، وەك سەرچاوەكان باس دەكەن ، لەسەر دەمىكدا شوپنى پەرسىگایى مەتداپىيەكان بوو ، ھەروەھا ببوو بە پەرسىگەيەكى زەردەشتى و لە زەمانىكدا قەشەو رەبەن لى نىشتەجى بوونە و بەدپىك دانراو ، و بۆ چەند سائىك ببوو بە قوتابخانەيىكى ئايىنى ئىسلامى ... لێردا ئەوەى بەلای ئىمەووە گرنگە ، لالش وەك شوپنىكى پىرۆزى ئايىنى ، تەنھا لەسەر دەمى شىخ ئادى (1072 - 1162) و خەلىفەكانى زۆر بەناوبانگ بوو .

شىخ ئادىش مەروفيكى خواناسبوو (عارف) ژيانى خۆى بۆ پەرسىگایى و خواناسى تەرخانىكردبوو . پاش شىخ ئادى لە پەرسىگای لالش نىشتەجىبووى ، و ناوبانگى بە ناوچەكەدا بلاووبووینەووە ، خواناسەكانى ئەو سەردەمە ، پەرسىگایى لالش بەسەرى دەگرن بۆ دیدارى ئەو شىخە مەزن و بە كەرەمە . ئەوانەى كە چوونەتە لای و گەفتوگۆى لەگەل دەكردن شىخ عەبدالقادى گیلانى و عەقىلى مەنبەجى و ابو الوفاو حلوانى و ھەماد الدباس .. بوون .

خەبەرە ل ناف عەجەما

داخربوو شىخەكى ب كەرەما

ل لالشى مپىرى دبوون جەما

پاش مردنى شىخ ئادى يەكەمىش ناودەبریت ، بۆ شایىيىك كەوتە پەرسىگای لالش ، و ھەندىك دەلین لالش بوو دپىكى مەسحىيەكان و بۆ ماوہىەك ئىزدى لەو شوپنە پىرۆزە دابران ، ونەزىكەكانى شىخ ئادى نىشتەجى گوندەكانى دەورووبەر دەبن .

پاشان بەچەند سائىك شىخ ئادى دووہم - كە كورپى شىخ ھەسنى براى شىخ ئادى يەكەمە . دپت و دەچتە لالش و لەسەر رپچكەى شىخ ئادى يەكەم دەروات .

بەلام ئەمە بە چەند كارىك ھەل دەستت ، بۆ پتر رپكوپىكردنى كۆمەلگای ئىزدىيەكان ، وشپوہ ئارامىيىك پەيدا دەكات .

پاش مردنى شىخ ئادى دووہم ، شىخ ھەسەن (1194 - 1246) جەلەوى بەرپوہبردنى كاروبارى ئىزدىيەكان دەگرتە دەست خۆى .

ئەم شېخ ھەسەنەش ھەرلەسەر بىنەماكانى بابو باپىرانى دەروات بەلام رازو نيازى لە زياتر بوو ، بۇ يەش ھەلدەستىت و ھەولەدەت جۆرە گونجاندىك لە نىوان بىروباومرە كۆنەكانى ئىزدى و بىروباومرى دەوروبەرى – كە ئەوانىش لەناوچەى لالاش بوو ، ونەش لەلايى موسمانەكانەوھە قىبوولدىكەرىت ، بۇيە مەلمانى و شەپرو پىكدادان روو دەدەن .

بۇيەش ناكۆكىكى ھەزرى لە نىوان بىنەمالى ئادانى كە شېخ ھەسەن سەركىشىان دەگرد و بىنەمالەى شەمساش كە شېخ شەمى سەركىشىان دەگرد پەيدا بوو .

شومسانىيەكا دەيان ويست ، بىروباومرو دابوو نەرىتى كۆنى ئىزدى بپارىزن . ئادانىيەكان لەبەر ئەوھى كە دەيان ويست مېرنىشىنەكەيان فراوانتر بىكەن . رابەرايەتى ئەو رايەى دەگرد ، كە دەبىت ئىزدىيەكان خۇيان لەگەل دەوروبەرەكەيان بگونجىنن .

لەنيو ئەو مەلمانەيەدا ، كۆمەلە شاعىرىك پەيدا دەبن . و ھەول دەدەن ئەو بىروباومرە كۆنانە ، لە چوارچىوھى شىعدا بپارىزن .

ووتن و بەرىزگردى ئەم شىعرانە ، وەك شىتىكى سەپىنراو بىخەنە كۆنانە لە رىگايان بىپارىزىن . بۇ زانىنىش شاعىرەكانى ئەو سەردەمە يان لە بىنەمالەلى شەمسانسەكانن يانىش لە چىنى پىرەكانن ، كە ئەوان لاپەنگىرى بىنەمالەى سەمسانىيەكان بوون . ھەرودھا بىنەمالەى شەمسانىيەكانىش بەئەسلى خۇى لە چىنى (پىر) بوون ئەوشاعىرانەى كەلەو سەردەمەدا وپاش ھەنگىنى يىش : شېخ فەخرى ئاديا و پىرەشى چەيران و پىسى جەمى و پىر خدر و پىر ھەقند و شېخ مەند و پىر داود و پىر شەرەف ... بوون .

چۇن تا ئىستا ئەم تىكىستانە ماون ؟

ھەلبەتە ، تىكىستەكانى ئلىينى ئىزدى پىشتاوپىشت و باب بۇ كوپ ياخود بەشىئوھىيەكى زارەكى مان بۇ ماون ، ئەگەر شاعىرەكان لەكاتى خۇيدا شىعر لەسەر كاغەزىش يان دەنوووسران ، بەلام تا ئىستاش دەستنوووس ھىچ تىكىستىك ھى ئەو سەردەمە نەم بىنىووھ .

رەنگە لىردە ئەگەرى نەخوئىندەوارى رۇلى خوى بىبىنىت ، چونكە تا كۆتايى سەدەى نۆزدەم ، خوئىندىن لە مزگەوت و حوجرەكان بوو ، بۇيەش ئىزدىيەكان نەيان دەتوانى پەيوەندى پىئوھ بىكەن .

گرنگىترىن ئەگەرەكانى مانى ئەم تىكىستانە ئەمانەن .

1- ئىزدىيەكان ، بەشىئوھىيەكى گشتى ، بەچاوپكى ، پىرۇز تەماشاي ئەم تىكىستانە دەكەن ، چونكە ئەم تىكىستانە باس لە (عقىدە) كەيان دەكەن .

2- دەستنىشانگردى ھەندى كەس بۇ بلاوگردى ئەم تىكىستانە لەناو ئىزدىيەكاندا ، كە ئەوانىش : قەوال و مەجپور و قەولبىز بوون وەك

3- بەرىزگردى ئەم تىكىستانە ، لە ھەندى بۇنى تايبەتدا : وەك گەراتااوسى لەناو گوندەكانى ئىزدىدا و لەمالى مردوو و لەو جەژنانەى كە لە پەرسىتگاي لالاس دەكرىن .

4- ئەم ئەگەرەكانە واپانكردووھ ، كە رۇژانە تىكىستى ئايىنى بۆترى و نەوھ بەوھ و تا ئىستا .

5- ئەگەرەكى دىكەش ھەبە كە ئەم تىكىستانە لەلاى روخسارەوھ بىنن ئەوھىيە كە لە زۆرەى قەول و بەيتەكاندا ، دىرى كۆتايى سەبەقەيىك گرئدانى لەگەل يەكەم دىرى سەبەقەى لە دوايىدايە .

بۇ نموونە :

پەدشۇ من ژ دورى بوو

حسنا نەك ژى چىبوو

شاخا محبەتى لى بوو

★ ★ ★

لىبوو شاخا محبەتى

لە دەستى سلتان ئىزدى ھەيە قەلەما قودرەتى

يان : زۆر ھاتنە ھەددى رىيا

ئەو خەبىر نەبوون ب چو سەئىيا

ئەو شىكەرن ل ھەقى رىيا

★ ★ ★

ل ھەقى رىيا ئەو دىكدارن

ل رىيا شىخادى دىنكارن

ئەو ل ئاخىرەتى ب پشتىنە ب باردن .

رووخسارى تىكىستەكان :

- 1- فرمانى ئەم تىكىستانە زمانى كوردى – دىئالىكتى كرمانجى ژووروو ، و چونكە بەشىۋەيەكى زارەكى مان بۇ ھاتوون دەبىنن ، بەشىۋەيەكى سادە دارىژراون ، بىچگە لە ھەندى ووشە يانىش مەسەلەكانى رەوانىيى .
- 2- كىشى ئەم تىكىستانە بىرگەيە .
- 3- يەككىتى بابەت لە زۆربەى ئەم تىكىستانە بەدى دىكرىت و لە ھەندى تىكىستا يەككىتى بابەت رەچاۋنەكراۋتەو .
- 4- لەبەر كارىگەرى زمانە بيانىەكان ، لەوسەردەمەدا ، ھەندى ووشەى عەرەبى – فارسى – تركى لەناو ئەم تىكىستانەدا دەبىنن
- 5- لە ھەموو تىكىستەكلندا لايەنى ئايىنى پىۋە ديارە .
- 6- شىۋازى گىتوگۇ (حوار) لە ھەندى لەم تىكىستانەدا ھەيە .
- 7- ھەر تىكىستىك لەم تىكىستانە بە سەبەقە (كۆپلە – مقطع) دەژمىردىت و زۆربەى سەبەقەكان يان سى رىژن ھەر سەبەقەيىك سەرواى خۇى ھەيە .
- 8- لەزۆربەى ئەم تىكىستانەدا ، شاعىرەكە ناۋى خۇى ئاشكرا دەكات بەمەش ئەم جۆرە شىعرانە دەچنە خانەى ئەدەبى مىللىيەو .
- 9- ھەموو قەول – بەيت – قەسىدە .. ب دىرى (ئەم دىكىمىن و خودى يى تەمامە) كۆتايى دىن .

ناۋەرۋكى تىكىستەكان :

- 1- ستايش و بەسنى خوا و پىغەمبەر و پياۋە چاكەكان .
- 2- ھاندانى خەلك بۇ ئيمان و پەيرەوكردىنى ئامۇژگارى و راسپاردەكانى ئايىنى .

- 3- ئامۇزگارى كىردن لە بابەت زىيانى رۇزانهى كۆمەلەپەتى
- 4- جەخت كىردن لەسەر رۇزى ئاخىرەت و قىيامەت و كىراس گەۋپىن و بەھەشت و دۇزە ...
- 5- باسى چۇنىەتى ئافراندىنى كىنات (الخلیفە) دەكەن .
- 6- ھەندى تىكىست باس لە زىيانى ھەندى لە پىاو چاكەكان دەكەن .
- 7- گىيانى ئەفسانە و خەيالىبازى لە ھەندى لەم تىكىستانەدا بەدى دەكرىت .
- 8- شەقىلى سۇفىگەرى بەسەر زۇربەى تىكىستەكاندا زالە .
- 9- ھەندى بىروباوەر – ياخود ناوى – بىيانى لەھەندى تىكىستا ھەن .
- 10- رەمزىيەت لەناو ئەم تىكىستانەدا بەدى دەكەۋىت .

لېرەدا بەكورتى پىناسەى ئەم چوار تىكىستە دەكەين :

- 1- قەول : ھۇنراۋەپىكە ، لە چەند سەبەقە (مقطع) پىكىدېت باس لە دروستبوونى دنيا و فرىشتەكان و ئادەمو ھەواو ئەرد و ئاسمان ... ھتد دكەن ، ھەروھە تىپىدا پىسن و ستايش خاۋا پىغەمبەر و چاكەكان دەكرىت و ھەندى بابەتى تر
 - 2- بەيت : لەشپۆھوۋە ۋەكو قەول ۋاپە ، بەلام لەلەى كېشەۋە كەلە دەربىرىن دا بەدەردەكەۋىت ، سادەترە چونكە ئەم بەيتانە بەدەنگ يانىش بە (دەف و شىباب) و ئاۋازى خۇشى دەلئىنەۋە ناۋەرۇكى ئەم بەيتانەش بەزۇرى ھاندانە بۇ كىردارى باش ... ۋەھندى بابەتى تر .
 - 3- قەسىدە : دىسان تىكىستىكى بەكېش و سەرۋادارە ، و پىرە لەۋوشەكانى (فارس – كوردى – عەرەنى – توركى) و ھەندى لەم قەسىدانە بەزمانى كوردى نىن . زىاتر باس لە پىاۋەچاكەكان دەكەن .
 - 4- دوعا : تىكىستىكى بەكېشى و سەرۋادارە ، و ھەندى دوعا تەنھا سەرۋادارى (سجع) دوعا بەپىيى ناۋەرۇكەۋە دەبنە چاربەش
 - ا- دوعا يە سەپىنراۋەكان : دوعا يە شەبەقى – سبى – ھىقارى – شەھدادىنى – پىشت گىردانى ، كەبابە تەكانىان تەنھا پارانەۋەپە بۇ خوا .
 - ب – دوعا يە چارەسەر كىردن : زك ئىش – سەر ئىشى ...
 - ج – دوعا يە خۇپارستىن : گىردانا دەقى گورگى – دوو پىشتكى ...
 - د – دوعا يە ھەلكەۋتەكان : دوعا يە بسكى – سەرگىيانى مرى ...
- شىخ فەخرى ئادىا (ۋەك نەمۇنە) :
- شىخ فەخرى ئادىان ، بەشاعىرە ھەرە گەۋرەكانى ئەدەبى زارەكى ئايىنى ئىزدى دەژمىردىت ، ئەم شاعىرە ناۋى شىخ فەخرى كورپى ئىزدىنە مىرە ، داپكى ناۋى ستى بوو ، براپى شىخ شەمسى و ناسردىنى سجادىن بوو
- ھەرمەك لەم سەبەقەپەدا ھاتوۋە
- شەمەدېنەۋ فەخرەدېنە

هەردوو پسیت ستیا زینە

هەردوو خەلەفیت شیخ ئیزدینە .

شیخ فەخر لە گوندی (مکیس) لەدابک بوو و زۆریەکی ژبانی لە بەرستگلی لالش بەسەر بردوو ، و بەبابا شیخی ئیزدییهکان هەلبژێردراوو ئەم بابا شیخە هەر ساڵ گوند بە گوند لەناو ئیزدییهکاندا دەگەرا ، بۆ بلاوکردنی وپتەوکردنی بیروباوەری ئیزدیاتی ، کەئەمەش لەرێگای شیعرەکانیوە دەبکرد . بوون و مردنی شیخ فەخر ، بەروونی ئاشکرا نە بویتەووە بەلام بوپێی شیعرەکانی و سەرگوزەشتی میژوویی ئەو سەردەم ، شیخ فەخر هاوودەمی شیخ حەسەن کوری شیخ ئادی دووئەمبوو ، کە شیخ حەسەنیشی ، بەپێی سەرچاوە میژووییەکان لەسالی (1194) لە دایکبوو و لە سالی (1246) کۆچی دوایی کردوو ، کەواتە شیخ فەخریش لە دەورووبەری ئەم میژووییە ژیاووە .

لێرەدا بۆمان دەرەکەوێت کە شیخ فەخر ، کۆنترین شاعیری ئەدەبی ئایینی کوردی بوو . هەرەها تیکستی ئایینی ئیزدی ، کۆنترین تیکستی لە ئەدەبی کوردیدا یاخود دەتوانین بڵێین کە سەرەتایی میژوویی ئەدەبی ئایینی بەتیکستەکانی ئایینی ئیزدی دەستی پێ کردوو ئەمە ئەگەر چواررێپنەکانی بابەتاهیری هەمەدانی (935 – 1010) بیخەینە ئەولاو .

دێسان دەتوانین بڵێین کە ئیزدییهکان لەسەدە دوازدەمی زایینی زمانی نەتەواپەتی خۆیان هەبوو .

بەریزان لە کۆتایی دا ماوہ بلیم :

راستە ئەدەبی ئایینی ئیزدی ، دەربەرین لە بیروباوەرو بۆ چوونەکانی ئایینی دەکات ، ولەسەر ئەدیپ و نووسەر و لیکۆلەرەکانی ئیزدی پێویستە تیکستەکانی ئەم ئەدەبە کۆبکەنەو و شیبکەنەو . بەلام ئەم ئەدەبە تەنها مۆلک و سامان ئیزدییهکان نیە ، بەلکو مۆلکی میللەتی کوردە بەگشتی . بۆیەش لێرەدا ، داوا لە گشت ئەدیپ و نووسەر و لیکۆلەرەکانی میللەتەکەمان دەکەم کە ئەرکی لیکۆلینەووەی ئەم ئەدەبە لەسەر شانی خۆیان دانین .

وسوپاسی ئامادەبوون و گوێگرتنتان دەکەم .

بەرەوار : 12 / 9 / 2002